

ШАДРИНА

Оксана Володимирівна

аспірант Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки

НААН

brauneva181@gmail.com

(м. Київ)

НАУКОВА СПАДЩИНА П.І. ГАВСЕВИЧА (1883–1920)

В СИСТЕМІ ТОВАРИСТВА ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНИ

На основі аналізу архівних та інших матеріалів розкрито умови заснування одного із перших регіональних краєзнавчих товариств на Правобережній Україні – Товариства дослідників Волині (1900–1920). Розглянуто напрями та проблеми, які вирішувало Товариство протягом своєї діяльності. Здійснено спробу відтворити деякі аспекти особистого життя та науково-організаційної роботи українського вченого-аграрія П.І. Гавсевича у період співпраці із Товариством у 1910–1913 рр. Охарактеризовано та здійснено аналіз безпосередньо змісту його науково-статистичних праць щодо сільськогосподарського обстеження Волинського краю. Доведено, що запровадження П.І. Гавсевичем прогресивних заходів організації агрономічної допомоги на місцях відіграло значну роль на стан сільського господарства та на розвиток Волинського краю загалом.

Ключові слова: Товариство дослідників Волині, П.І. Гавсевич, сільськогосподарський перепис, повітове опитування, анкета.

SCIENTIFIC HERITAGE OF P.I. GAVSEVICH (1883–1920)

IN THE SYSTEM OF THE SOCIETY OF VOLYN RESEARCHERS

On the basis of the analysis of archival and other materials, the conditions for the founding of one of the first regional local lore societies in the Right-Bank Ukraine - the Society of Volhynia Researchers (1900–1920) are disclosed. The directions and problems solved by the Society during its activity are considered. An attempt was made to recreate some aspects of personal life and scientific and organizational work of the Ukrainian scientist-agrarian P.I. Gavsevich during the period of cooperation with the Society in 1910–1913. The analysis of the content of his scientific and statistical works on the agricultural survey of the Volyn region was described and

analyzed. It is proved that the introduction of P.I. Gavsevich progressive organization of agronomic assistance in the field played a significant role in the state of agriculture and the development of the Volyn region in general.

Keywords: *Society of Volyn Researchers, P.I. Gavsevich, agricultural census, district survey, questionnaire.*

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ П.И. ГАВСЕВИЧА (1883–1920)

В СИСТЕМЕ ОБЩЕСТВА ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ВОЛЫНИ

На основе анализа архивных и других материалов раскрыто условия основания одного из первых региональных краеведческих обществ на Правобережной Украине – Общества исследователей Волыни (1900–1920). Рассмотрены направления и проблемы, которые решало Общество в течение своей деятельности. Предпринята попытка воспроизвести некоторые аспекты личной жизни и научно-организационной работы украинского ученого-агрария П.И. Гавсеви́ча в период сотрудничества с Обществом в 1910–1913 гг. Осуществлен анализ непосредственно содержания его научно-статистических работ по сельскохозяйственному обследованию Волынского края. Доказано, что введение П.И. Гавсеви́чем прогрессивных мероприятий организации агрономической помощи на местах сыграло значительную роль на состоянии сельского хозяйства и на развитие Волынского края в целом.

Ключевые слова: *Общество исследователей Волыни, П.И. Гавсеви́ч, сельскохозяйственная перепись, уездный опрос, анкета.*

Звернення до історичної пам'яті спонукає до вивчення і осмислення імен, які залишили яскравий слід в українській науці. До цієї когорти учених належить знаний вітчизняний учений-аграрій, теоретик і практик сільськогосподарської дослідної справи, політичний і громадянський діяч Петро Іванович Гавсеви́ч (1883–1920). Учений відомий, перш за все, як перший директор Лубенської Дослідної станції лікарських рослин і популяризатор досягнень у цій галузі. Ще один важливий аспект у біографії ученого – співпраця із Товариством дослідників Волині протягом 1910–1913 рр. Аналізуючи нечисленні наукові праці [1–3] щодо діяльності П.И. Гавсеви́ча, виявилось, що на сьогодні недостатньо висвітлено його епістолярну спадщину означеного періоду.

Мета роботи полягає у висвітленні здобутків П.І. Гавсевича через призму діяльності у Товаристві дослідників Волині, а також аналіз його творчої спадщини з питань сільськогосподарського обстеження.

Передові вітчизняні вчені й прогресивні сільські господарі ще у другій половині XVIII – початку XIX ст. вважали необхідним для подальшого поліпшення продуктивності сільського господарства вести його за науково обґрунтованою системою, отриманою шляхом експериментально перевірених дослідних даних. Однак, умови феодального строю не давали можливості підвищувати продуктивність сільського господарства. Навіть після реформи 1861 р. про відміну кріпацтва, в царській політиці не було послідовності, внаслідок чого у сільському господарстві виникали нові проблеми, зокрема це було пов'язано і з технологічною відсталістю сільськогосподарського виробництва [4, с. 12–13].

На Правобережній Україні, на Волині у 60-х – 80-х рр. XIX ст. при губернському статистичному комітеті діяв потужний краєзнавчий осередок, до якого входили відомі дослідники краю: І. Рудченко (більш відомий під псевдонімом Іван Білик), П. Косач (батько Лесі Українки), В. Пероговський, Х. Корнаковський, Г. Осовський та багато інших [5, с. 26–27].

Наприкінці XIX – початку XX ст. почали утворюватися регіональні краєзнавчі товариства з метою вивчення природи, сільського господарства, історії, культури та етнографії рідного краю. На Правобережній Україні одним із перших таких науково-природничих товариств стало Товариство дослідників Волині, яке було засноване 2 грудня 1900 р. в м. Житомирі.

Метою Товариства дослідників було якнайширше охоплення проблем рідного краю:

- 1) різностороннє вивчення Волині, її минулого, умов життя, потреб;
- 2) вивчення мало здійснюватися такими секціями: а) природничих наук (фауна, флора, мінералогія, геологія, палеонтологія, фізична географія, метеорологія, антропологія, народна медицина); б) економічних наук (побут, ремесла, кустарна справа, сільське господарство, рибальство, мисливство,

народні промисли, технологія, торгівля, статистика); в) етнографічних наук (етнографія, статистика населення, народна словесність, діалектологія); г) історичних наук (історія політична та побутова, архівознавство, археологія, археографія, палеографія, нумізматика, геральдика).

Для досягнення мети планувалися наступні заходи: 1) організувати для наукових повідомлень публічні читання; 2) проводити платні та безкоштовні лекції; 3) надавати своїм членам кошти для проведення дослідження; 4) друкувати праці у вигляді окремих та періодичних видань без попередньої цензури; 5) отримувати зарубіжні видання без попереднього перегляду цензурою; 6) зібрати власну бібліотеку для роботи членів товариства; 7) створювати архіви; 8) збирати і купувати різноманітні колекції для Волинського музею.

Почесними членами Товариства були відомі представники науки і культури: М. Драгомиров, Леся Українка, етнограф В. Кравченко, геологи П. Тутковський, С. Бельський, ентомолог А. Ксенжопольський, ботанік М. Копачевська, краєзнавці М. Коробка, О. Фотинський, Я. Яроцький, С. Гамченко, професори А. Кримський, О. Клоссовський, Ф. Волков, К. Тімірязєв, В. Короленко, М. Дашкевич, С. Гамченко, О. Воейков, О. Карпинський, О. Шахматов та інші. У жовтні 1910 р. віце-головою Товариства було обрано П. Тутковського, чий багатогранний талант яскраво розкрився не лише як дослідника і краєзнавця, але і як організатора науки. За його сприяння у 1911 р. при природничо-історичній секції було засновано агрономічний відділ [6, с. 89–90, 91].

Товариство дослідників Волині підтримувало зв'язки із 104 науковими закладами і редакціями наукових видань, а саме: з Імператорською академією наук, Петроградським, Новоросійським, Варшавським, Харківським, Казанським, Томським та Київським університетами; Петроградським ботанічним садом; Вітебською архівною комісією; Архангельським товариством вивчення російської півночі; Науковим товариством імені Шевченка (м. Львів); Музеєм барона Штейнгеля, Румянцевським музеєм;

Житомирською безплатною народною читальнею; редакціями журналів «Хозяйство», «Почвоведение», «Вестник русского общества пчеловодства»; Київським товариством дослідників природи при університеті Св. Володимира; Товариством Подільських дослідників природи; Імператорським товариством акліматизації; Товариством дослідників природи при Харківському університеті; Імператорською публічною бібліотекою, Харківською суспільною бібліотекою та з багатьма іншими установами [7, с. 10–24].

Творчі зв'язки пов'язували Товариство дослідників Волині також із Московським сільськогосподарським інститутом (МСГІ), студентів якого намагалися залучати до наукової роботи, за що винагороджували преміями. Одним із таких активних студентів був П.І. Гавсевич, який у 1909–1913 рр. навчався у МСГІ.

Майбутній дослідник народився 22 серпня 1883 р. у багатодітній міщанській родині, у містечку Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії [3, с. 17]. У 1907 р. закінчив відділення природничих наук фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира у Києві. У 1907–1909 рр. працював у середніх навчальних закладах м. Кременчука і м. Житомира вчителем природничої історії. У 1909 р. вступив до лав студентства сільськогосподарського відділення МСГІ.

У перший рік навчання П.І. Гавсевич став активним членом Агрономічного гуртка з вивчення українських губерній, заснованого в Інституті 22 грудня 1909 р. Члени гуртка усвідомлювали важливість тих патріотичних задач, що ставили собі на меті: дослідження економічного життя України, її природничо-історичних умов і розуміння факторів, обумовлюючих напрями розвитку українського народу [8, с. 38]. Однією із головних задач гуртка було знаходження студентам, які входили до його складу, місць проходження практики на період літніх канікул в українських господарствах для того, щоб у такий спосіб принести користь рідній землі ще навчаючись в інституті [9, с. 34].

Важке матеріальне становище П.І. Гавсевича, який не отримував у перший рік стипендії і оплачував власні кошти за навчання, спонукало його шукати

додатковий заробіток. Так, у 1910 р. він їде на період літніх канікул до м. Житомира, де прийняв участь у декількох наукових експедиціях Товариства дослідників Волині. Під керівництвом професора Л.Л. Іванова разом з іншими членами Петро Іванович здійснює розвідувальну експедицію до с. Корчаки Житомирського повіту, де було виявлено родовище графіту. Під науковим керівництвом професора П.А. Тутковського здійснив екскурсію вздовж р. Тетерів від залізничного моста до с. Бистри, при цьому на правому березі ріки було виявлено велике родовище гранатів. Це були нові цінні, наукові відомості [10, с. 23–24]. Петрографічна колекція Волинської губернії, привезена П.І. Гавсевичем стала власністю Агрономічного гуртка.

Разом з іншими студентами МСГІ Л. Воїновим, С. Розовим та К.І. Осьмаком (1890–1960), який згодом став останнім президентом Головної визвольної ради України, протягом шести місяців проводить сільськогосподарський перепис (обстеження) у регіоні. Восени 1910 р. дослідник на зібранні гуртківців робить першу доповідь, звітуючи їм про проходження своєї практики у селянських господарствах Південної Волині. Гуртківці визнали доповідь П.І. Гавсевича цікавою та змістовною, вартою для опублікування у збірці «Потреби села», яку видавав Агрономічний гурток [11, с. 131].

Положення зазначеної доповіді зводилися до наступного: 1) більша частина селянства внаслідок нестачі землі і відсутності виробництва, притримується давніх звичаїв господарювання (збереження пасовищ на толоці, повне виснаження розораного сінокошу, відсутність травосіяння; нестача води і палива; як наслідок – дефіцит гною і помітне погіршення врожаїв на чорноземі; самовільне знищення сервітутів поміщиками; повна відсутність кредиту; обтяжливість податків) – ось умови селянського господарювання; 2) немає коштів підняти їх економічний рівень, тому всі земські заходи марні; 3) часткова еміграція до Америки, що спостерігається нерідко в українських селах, мало впливає на загальний добробут [8, с. 33–34].

Враховуючи активну діяльність П.І. Гавсевича в роботі Агрономічного гуртка з вивчення українських губерній, його включають до складу Правління від 10 грудня 1911 р.

Весною 1911 р. дослідник знову їде у Волинську губернію, попередньо розробивши анкету опитування серед місцевих земських агрономів з метою з'ясування стану агрономічної допомоги, програми, задач і результатів земської агрономічної роботи. Він активно включається в роботу, весь механізм якої за 1910 р., а також плани на майбутнє викладає у доповіді «Про розробку матеріалів повітових обстежень» на III Волинській губернській агрономічній нараді, що відбулася 12–17 травня 1911 р.

Повітове опитування проводилося для з'ясування реального стану селянського господарства і типових сільськогосподарських поселень. Цим і визначався характер і зміст опитувального бланку: попереднє повітове обстеження, визначення в загальних рисах сільського господарства волості із зазначенням типових поселень, які будуть обстежені по більш детальній програмі повітового бланку. В анкетах переважали якісні різнобічні характеристики селянського побуту, натомість кількісні показники відображені були несуттєво і недостовірно, оскільки частково отримувались від волостних правлінь, а частково від самих селян.

Друга важлива особливість повітового бланку полягала в розлогості його програми і занадто загального характеру багатьох питань. Реєстратори не мали чіткої інструкції з конкретними питаннями, а коли її отримали, то вже було зроблено половину роботи, тому відповіді в анкетах не завжди відповідали дійсності.

Разом із тим, повітовий бланк мав і позитивні аспекти: більш детальні відомості про техніку обробки у зв'язку з розподілом ґрунтових типів і поширенням окремих культур повинні були дати місцевому агроному широкі відомості для його подальшої роботи. Відомості про поліпшення і майже всі прогресивні започаткування у місцевих господарства як, наприклад, травосіяння, поширення сільськогосподарських машин і знаряддя, застосування

мінеральних добрив, збільшення поголів'я худоби – ці відомості також були дуже цінними для агрономів. Означені аспекти сільського господарства, зафіксовані при складанні повітового бланку, якнайкраще могли слугувати для орієнтиру при виборі типових поселень, оскільки вони характеризувались, з одного боку, сучасним для того часу станом господарства, з іншого – відображали щаблі культурного прогресу, до якого мало перейти господарство в майбутньому. Ці відомості, разом із розмірами земельного наділу характеризували типовість того чи іншого поселення. Таким чином, мала бути досягнута мета, для якої і призначалося повітове обстеження.

Зібраний матеріал при опитуванні поділявся на дві частини – описову і статистичну, тому обробка кожної із них була особливою. Описова частина відповідей давала можливість скласти стисло характеристику сільськогосподарської діяльності. В неї входили, крім вступного природничо-історичного нарису, опис ґрунтового покриву, поділ окремих земель на угіддя, форми землеволодіння і землекористування, розподіл культур і сівозмін, удобрення земель, їх обробка, інші галузі сільського господарства; кустарні роботи і домашнє ремесло, візницький промисел; збут продуктів і предметів сільського господарства, домашнього побуту; фінансова сторона господарства; потреба в кредиті; кооперативи, їх значення і характер.

Цифрова частина матеріалів могла дати ряд комбінаційних і простих таблиць, за допомогою яких можна було зробити облік: подвір'їв, національний розподіл, кількість сінокошу і лісу; купчої землі; господарств, що мали понад 15 десятин землі; городників; орендованих господарств; число і розмір великих землеволодінь, окремих хуторів; чисельність кустарів і ремісників; від'їжджаючих на далекі заробітки. У цьому змішаному списку різних елементів сільського господарства були згруповані відповіді, виражені у конкретних цифрах. У підсумку можливо було зробити загальну таблицю для всієї губернії.

П.І. Гавсевич наголошував, що в описовій частині анкети необхідно підкреслити зв'язок між різними економічними явищами, дати можливі

пояснення відмінностям у господарстві. Наприклад, порівняти розподіл польових культур із типом ґрунту, розміром ділянки і характером землеволодіння; поширення спеціальних культур, садівництва і бджільництва; а також випадки цікавих сівозмін і різних способів обробки пару, до якого селяни іноді вдаються у вигляді експерименту; вплив міста, що розташоване поруч, заводів, фабрик, залізниць тощо.

П.І. Гавсевич підкреслював, що в розробленій ним анкеті було перераховано тільки приблизний список запитань, але навіть на тому етапі вже було одержано багато цінних відомостей. Для більш наочного уявлення про різні господарські елементи, дослідник пропонував виготовлення розфарбованих картограм. Всі перераховані відомості можна було нанести на карту Волинської губернії і отримана, таким чином, колекція картограм могла стати в нагоді для сільськогосподарського музею, що планувало відкрити Земство. Таким у загальних рисах уявляв П.І. Гавсевич план розробки статистичних даних повітового обстеження.

Враховуючи нестачу досвідчених співробітників, переважно студентів МСГІ, які проводили опитування чотири–п'ять місяців (травень–вересень), дослідник справедливо вважав, що інших завдань у 1911 р. планувати не можна. Необхідно було збільшити кількість працівників до 5 чоловік. У доповіді «Про розробку матеріалів повітових обстежень», оприлюднену на засіданні Земства, П.І. Гавсевич представив розрахунки у сумі 1500 руб. Комісія постановила: прийняти доповідь із проханням направити кошти саме на розробку повітового опитування [12]. Узагальнені результати всіх статистичних досліджень на Волині молодий учений висвітлює у спеціальній брошурі «Нарис селянського господарства Новоград-Волинського повіту» (з таблицями і 40 діаграмами).

У 1912 р. Петро Іванович проходить переддипломну практику у м. Лубни Полтавської губернії, де захопився вивченням лікарських рослин. За власні кошти проводить серію спеціальних дослідів з агротехніки лікарських культур.

Їх результати, як цикл лекцій за темою «Лікарські трави» неодноразово доповідав на засіданнях Агрономічного гуртка МСПГ.

Після закінчення МСПГ, наприкінці 1913 р. П.І. Гавсевич отримує призначення на посаду помічника Волинського губернського агронома і знову бере активну участь у діяльності Товариства дослідників Волині.

22 жовтня 1913 р. у залі Волинського дворянського депутатського зібрання відбулося загальне засідання під головуванням губернатора М.В. Мельникова. Зібрання почалося вшануванням колишнього Віце-головуючого Товариства П.А. Тутковського, який від'їжджав із Житомира. Губернатор М.В. Мельников у своїй доповіді віддав належну шану науковим і організаційним заслугам П.А. Тутковського, а також подякував за подарунок Товариству – фотографічний апарат. На посаду Віце-головуючого Товариства дослідників Волині було обрано С.А. Бржозовського.

Після тривалої перерви на цьому засіданні відновила роботу економічна секція під головуванням О.Г. Нікітіна; функції секретаря виконував П.І. Гавсевич, представником означеної секції у Раді була О.П. Мухіна.

У подальшому на засіданнях Товариства Петро Іванович активно включався в обговорення доповідей, приймав участь у наукових дискусіях тощо. Про це свідчить протокол засідання від 2 листопада 2013 р., де слухали доповідь С.А. Бржозовського «Метеорологічний огляд влітку 1913 року». У ході дискусії П.І. Гавсевич зробив декілька зауважень, стосовно впливу кліматичних умов поточного літа на сільськогосподарські культури.

На засіданні Товариства від 6 грудня 1913 р. слухали доповідь почесного члена Товариства, професора П.А. Тутковського «Волинь в архейську еру». Після закінчення почалися жваві обговорення, серед яких П.І. Гавсевич приймав активну участь. Зокрема, він цікавився висотою архейських гір, їх складом, напрямом, впливом на течію волинських річок; місцезнаходженням і видами корисних копалин тощо. Доповідач детально відповів, посилаючись на свої наукові роботи, перерахував деякі мінерали і породи, наприклад графіт у

с. Бельчаки та вздовж р. Случі Ровенського повіту, топази, гранати, турмалін, слюда, амфіболи, залізні руди, коалін тощо [7, с. 5–6, 59, 77, 94, 97–98].

Таким чином, активне функціонування Товариства дослідників Волині на Правобережній Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. є невід’ємною складовою громадського загальноукраїнського руху. Творча спадщина Товариства не втратила своєї актуальності і сьогодні, адже протягом 20 років своєї наукової діяльності було здобуто великий науковий доробок, що спонукав до вивчення Волинського краю нові покоління науковців та краєзнавців. Агропросвітницьке Товариство, доступ до якого був відкритий широким верствам населення, а також за напрямками діяльності – цілком відповідало поняттю «громадське товариство».

Творча спадщина П.І. Гавсевича налічує біля 50 наукових і науково-публіцистичних робіт, присвячених, переважно, системному дослідженню культури лікарських рослин. Серед них науково-статистичні напрацювання вченого у період його співпраці з Товариством дослідників Волині мали не меншу цінність. Завдяки розробленій ним анкеті опитування земських агрономів для з’ясування реального стану організації агрономічної допомоги, було проведено статистичне обстеження сільськогосподарського регіону Волинського краю, що, безумовно, було прогресивним кроком для свого часу. Статистичні розробки П.І. Гавсевича не втратили актуальності і наразі.

Список використаних джерел та літератури

1. Силка О. З. Науково-статистичні матеріали земських агрономів В. Л’Етьєнна, П. Гавсевича, Т. Зінченка. *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси, 2015. Вип. 10. С. 80–81.

2. Вергунов В. А. П. І. Гавсевич (1879–1920) – організатор системного дослідження культури лікарських рослин, державний та громадський діяч у роки перших сподівань державності України. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 87. С. 92–99.

3. Вергунов В. А. П. І. Гавсевич (1883–1920) та історія становлення дослідної станції лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН (до 100-річного ювілею). *Агроекологічний журнал*. 2016. Вип. 2. С. 16–29.

4. Гриб Н. И., Чуйко В. К. Полтавская ордена Трудового Красного Знамени сельскохозяйственная опытная станция им. Н. И. Вавилова. Киев : Лыбидь, 1991. 232 с.

5. Костриця М. Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття. *Краєзнавство*. 2000. Вип. 1–2. С. 26–31.

6. Тарногурська К. А. Товариство дослідників Волині: діяльність та напрями дослідження (1900–1920 роки). *Молодий вчений*. 2014. Вип. 10 (13), жовтень. С. 89–92.

7. Отчет о деятельности Общества исследователей Волыни и Волынского центрального музея за 1913 год / Общество исследователей Волыни. Житомир, 1915. 98 с.

8. Отчет о состоянии Московского сельскохозяйственного института за 1911 год / Московский сельскохозяйственный институт. Москва : типо-литогр., В. Рихтер. 1912. С. 33–38.

9. Вергунов В. А., Підгайна Т. М. Осьмак Кирило Іванович (1890–1960) : біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1911–1926 роки. Київ : ФОП «Корзун Д. Ю.», 2014. 126 с. (Сер. «Біобібліогр. вчених-аграріїв України», кн. 56).

10. Отчет о деятельности Общества Исследователей Волыни за 1910 год / Общество исследователей Волыни. Житомир : Электр. тип. насл. М. Дейвимана, 1911. С. 23–24.

11. Самородов В. М. Науково-організаційна діяльність П. І. Гавсевича (1879–1920) з розвитку лікарського рослинництва. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, Київ, 22 трав. 2014 р. / НААН, ННСГБ, Полтавська держ. с.-г. досл. станція ім. М. І. Вавилова Ін-ту свинарства і агропромислового виробництва НААН, М-во аграр. політики та продовольства України, Укр. Ін-т експертизи сортів рослин. Київ: ФОП «Корзун Д.Ю.», 2014. С. 130–133.

12. Гавсевич П. И. О разработке материалов поволостного обследования. *Журналы заседаний губернского агрономического совещания 12–17 мая 1911 года*. Житомир : электр. тип. насл. М. Дейвимана, 1911. С. 105–110.

References

1. Sylka, O. Z. (2015). *Naukovo-statystychni materialy zemskykh ahronomiv V. L'Etienne, P. Havsevycha, T. Zinchenka* [Scientific and statistical materials of zemstvo agronomists V. L'Etienne, P. Gavsevich, T. Zinchenko]. *Hurzhiivski historychni chytannia* [Gurzhiiev Historical Readings]. Cherkasy. 10, 80–81. [in Ukrainian].

2. Verhunov, V. A. (2014) P. I. Havsevych (1879–1920) – *orhanizator systemnoho doslidzhennia kultury likarskykh roslyn, derzhavnyi ta hromadskyi diiach u roky pershykh spodivan derzhavnosti Ukrainy* [P. I. Gavsevich (1879-1920) – organizer of systematic study of the culture of medicinal plants, state and public figure in the years of the first hopes of statehood of Ukraine]. *Hileia : naukovyi visnyk* [Gilea]. Kyiv. 87, 92–99. [in Ukrainian].

3. Vergunov, V. A. (2016). *P. I. Gavsevych (1883–1920) ta istoriya stanovlennya doslidnoi stantsii likarskykh roslyn Institutu agroekologii i pryrodokorystuvannya NAAN (do 100-richnogo yuvileyu)* [P. I. Havsevich (1883–1920) and the history of the development of a research station of medicinal plants of the Institute of Agroecology and Nature Management of the National Academy of Sciences (until the 100-th anniversary)]. *Agroekologichnyi zhurnal* [Agroecological journal]. 2, 16–29. [in Ukrainian].

4. Hryb, N. Y. and Chuiko, V. K. (1991). *Poltavskaia ordena Trudovoho Krasnogo Znameny selskokhoziaistvennaia opytnaia stantsiya im. N. I. Vavilova* [Poltava Order of the Red Banner of Labor Agricultural Experimental Station. N. I. Vavilov]. Kiev : Lybid. 232. [in Russian].

5. Kostriysya, M. (2000). *Tovarystvo doslidnykiv Volyni kriz pryzmu XX stolittya* [Society of Volyn researchers through the prism of the XX century]. *Kraeznavstvo* [Regional history]. 1–2, 26–31. [in Ukrainian].

6. Tarnogurska, K. A. (2014). *Tovarystvo doslidnykiv Volyni : diyalnist ta napryamy doslidzhennya (1900–1920 roky)* [Society of Volyn Researchers : Activities and Research Areas (1900–1920)]. *Molodiy vcheniy* [Young scientist]. 10 (13), zhovten, 89–92. [in Ukrainian].

7. *Otchet o deyatelnosti Obshchestva Issledovateley Volyni i Volynskogo tsentralnogo muzeya za 1913 god (1915)*. [Report on the activities of the Society of Researchers of Volhynia and Volyn Central Museum for 1913] / Obshchestvo Issledovateley Volyni. Zhitomir. 98. [in Russian].

8. *Otchet o sostoyanii Moskovskogo selskokhozyaystvennogo instituta za 1911 god (1912)*. [Report on the state of the Moscow Agricultural Institute for 1911] / Moskovskiy selskokhozyaystvennyj institut. Moskva. 33–38. [in Russian].

9. Vergunov, V. A. and Pidgayna, T. M. (2014). *Osmak Kyrylo Ivanovich (1890–1960) : biobibliogr. pokazhch. nauk. pr. za 1911–1926 roky* [Osmak Kirill Ivanovich (1890–1960) : biobibliographical index of scientific works for 1911–1926 years]. Kyiv : FOP «Korzun D. Yu.», 126. (Ser. «Biobibliogr. vchenikh-agrariiv Ukrainy», kn. 56). [in Ukrainian].

10. *Otchet o deyatelnosti Obshchestva Izsledovateley Volyni za 1910 god (1911)* [Report on the activities of the Society of Researchers of Volhynia in 1910] / Obshchestvo Issledovateley Volyni. Zhitomir. 23–24. [in Russian].

11. Samorodov, V. M. (2014). *Naukovo-organizatsiyina diyalnist P. I. Gavsevicha (1879–1920) z rozvytku likarskogo roslinnitstva* [Scientific-organizational activity of P. I. Gavsevich (1879–1920) on the development of medicinal plant growing]. *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukraini : materialy IX Vseukr. konf. molodikh uchenikh ta spetsialistiv*, Kyiv, 22 trav. 2014 r. [History of education, science and technology in Ukraine]. / NAAN, NNSGB, Poltavska derzh. s.-g. dosl. stantsiya im. M. I. Vavilova In-tu svinarstva i agropromyslovogo vyrobnytstva NAAN, M-vo agrar. polityky ta prodovolstva Ukrainy, Ukr. In-t ekspertizy sortiv roslyn. Kyiv : FOP «Korzun D. Yu.», 130–133. [in Ukrainian].

12. Gavsevich, P. I. (1911). *O razrabotke materialov povolostnogo obsledovaniya* [On the development of survey materials]. *Zhurnaly zasedaniy gubernskogo agronomicheskogo soveshchaniya 12–17 maya 1911 goda* [Magazines

of the meetings of the provincial agronomical meeting on May 12–17, 1911].
Zhitomir : elektr. tip. nasl. M. Deivymana, 105–110. [in Russian].

Рецензент:

Уткін О.І., д.і.н., проф.

Надійшла до редакції 04.04.2018 р.